

В. В. Завальнюк

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЮРИДИЧНА АНТРОПОЛОГІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У юридичній науці прийнято вважати, що державна влада - це здатність і можливість держави впливати на поведінку людей за допомогою наявних засобів. Антропологія влади, як поняття, охоплює, по-перше, набір уявлень про своє існування у світі влади і, по-друге, про сприйняття влади підвладними. Влада, в тому числі державна, також виражається людською природою, інстинктами, потребами, почуттями та інтересами. У свою чергу, як явище, породжене вдумливою, життєвою діяльністю, сама влада вже є, мимоволі виникають людські атрибути та характеристики, що надають державній владі антропоморфний характер. З точки зору антропології правової держави державна влада є не пасивним інструментом, що обслуговує інтереси суспільства в цілому, класів, соціальних груп тощо, а суб'єктом, який активно реалізує власні інтереси.

Антропологічний підхід до виявлення онтології державної влади проявляється в тому, що в суспільній правосвідомості вона наділяється атрибутами суто людської природи: держава має власні інтереси (хоча насправді сучасні демократичні правові держави не можуть, в принципі інтереси, відмінні від інтересів громадянського суспільства), здатність пробуджувати почуття та емоції (повагу, ревності, любов, презирство, ненависть, надію тощо), здатність бути дружніми чи ворожими до інших націй тощо. З антропологічної точки зору формується «образ держави», який використовується сьогодні в політології.

З позицій юридичної антропології по-новому постає така усталена характеристика держави як її форма. Як правило, характеристика форм держави ніколи не включає антропологічної складової, що, як уявляється суттєво її збіднює (тоталітарним є той державний режим, який передбачає людські властивості правителя, а саме – наявність у нього лідерських якостей, здатності нав'язувати свою волю та свою ідеологію підвладним раціональними та ірраціональними засобами).

Ключові слова: антропологія, юридична антропологія, державна влада, влада, державні інститути.

V. V. Zavalniuk. Legal anthropology of state authority

In legal science, it is accepted that state power is the ability and opportunity of the state to influence people's behavior with the help of available means. Anthropology of power, as a concept, covers, firstly, a set of ideas about one's existence in the world of power and, secondly, about the perception of power by subordinates. Power, including state power, is also produced by human nature, instincts, needs, feelings and interests. In turn, as a phenomenon generated by thoughtful, vital activity, power itself already exists, human attributes and characteristics emerge involuntarily, giving state power an anthropomorphic character. From the point of view of the anthropology of the rule of law, state power is not a passive tool that serves the interests of society as a whole, classes, social groups, etc., but a subject that actively realizes its own interests.

The anthropological approach to identifying the ontology of state power is manifested in the fact that in public legal consciousness it is endowed with attributes of a purely human nature: the state has its own interests (although in fact modern democratic legal states cannot, in principle, have interests different from the interests of civil society), the ability to arouse feelings and emotions (respect, jealousy, love, contempt, hatred, hope, etc.), the ability to be friendly or hostile to other nations, etc. From the anthropological point of view, the "image of the state" is formed, which is used today in political science.

From the standpoint of legal anthropology, such an established characteristic of the state as its form appears in a new way. As a rule, the characterization of the forms of the state never includes an anthropological component, which, as it is imagined, significantly impoverishes it (totalitarian is the state regime that assumes the human qualities of the ruler, namely, the presence of leadership qualities, the ability to impose his will and his ideology subject to rational and irrational means).

Key words: anthropology, legal anthropology, state power, power, state institutions.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальні засади та прикладні питання юридичної антропології не раз ставали предметом наукових пошуків. У цьому відношенні привертають увагу праці В. С. Бігуна, С. В. Бобровник, Д. А. Гудими, О. Р. Дашковської, О. В. Козаченка, А. П. Кравченко, С. І. Максимова, Ю. М. Оборотова, М. П. Орзіха, М. Г. Патеї-Братасюк, П. М. Рабіновича, В. О. Тулякова, Л. Г. Удовици.

Виклад основного матеріалу. Державна влада є однією з найбільш досліджуваних і обговорюваних тем юриспруденції. У зарубіжній науці державна влада зазвичай розглядається з позицій біхевіоризму, телеології, інструменталізму, структуралізму та конфліктології. У юридичній науці панує думка, на рахунок державної влади як здатність і можливість держави за допомогою наявних засобів впливати на поведінку людей. Водночас юридична наука все більше уваги приділяє організаційному зв'язку між владою та впливом суб'єкта на об'єкт, активніше засвоює досягнення інших дисциплін. Серед них політична антропологія є представником багатьох праць вітчизняних і зарубіжних учених. Водночас правові аспекти антропологічної проблеми влади практично не досліджені.

Науковці також визначають антропологію влади як науку про владу над людьми, що опирається на соціоприродні дані, здібності та можливості людини. «Антропологія влади виступає як концепція, що, по-перше, охоплює сукупність уявлень про існування людини у світі влади, по-друге, про сприйняття влади підвладними. Ця концепція, як уявляється, може стати у нагоді дослідникам держави та державної влади. Принаймні антропологія влади здатна хитнути нібито незаперечну істину про виключно соціальну природу державної влади і протистояти поширенню уявлень про державу як суто бюрократичний та/або правовий механізм».

Юридична антропологія звертає увагу на те, що влада, в тому числі державна, виникає не тільки з соціальних факторів, але й з природи людини, її інстинктів, потреб, почуттів та інтересів. У свою чергу, людина, яка вже має владу, сама є явищем, породженим функцією живої, мислячої людини, чий атрибут та характеристики мимоволі проявляються, надаючи державній владі антропоморфний характер. З точки зору правової антропології державна влада – це не пасивний інструмент, що обслуговує інтереси всього суспільства, класу, соціальної групи тощо, а суб'єкт, який активно діє, переслідуючи власні інтереси. [1, с. 207].

Як зазначається, в антропологічній науковій експертизі може бути піддана не тільки уся традиційна предметна сфера та інфраструктура державознавства: походження і сутність держави, її форми, функції, державний механізм тощо, але й нові аспекти теорії держави, а саме – співвідношення особистості та держави, образ держави у суспільній свідомості тощо [2].

Антропологічне (а іноді, органіцистське) розуміння онтології державної влади є одним з найдавніших концептів в історії політичної та правової думки. В працях Конфуція зазначено, що держава це велика сім'я, можна зробити висновок, він розглядав у державі людську істоту у системі споріднених зав'язків. Відповідно до соціальної схеми Конфуцій, зазначав, що правитель – «син неба» (знов-таки антропна характеристика державця) – лише на декілька сходинок підносився над главою сім'ї [1, с. 209]. І як тут не згадати знамените слівце Людовіка XIV, кинуте непокірному Паризькому парламенту: «Ви думали, панове, що ви – це держава? Помиляєтесь, держава – це я!».

Ототожнювати державну владу (та державу) і людину потрібно зазначити, що було властиве не тільки давньосхідним та античним авторам, не тільки диктаторам та абсолютним монархам, але й мислителям-раціоналістам, які започаткували модерне державознавство. Так, на обкладинці найбільш відомого твору Томаса Гоббса «Левіафан», присвяченого теорії держави, держава була зображена у вигляді велетня, який складається з маленьких людей. Антропологічним забарвленням просякнуті договірні та конституційні акти модерних держав. Так, угода «батьків-пілігримів» з «Мейфлауера» (1620 р.), що розглядається як ідеологічний фундамент США, проголошувала, що її учасники об'єднуються у громадянський політичний організм, тобто надають своєму колективу колоністів рис живої істоти.

Герберт Спенсер, критикуючи підходи Платона та Т. Гоббса, виробив власний не стільки антропологічний, скільки органіцистський підхід до онтології суспільства та держави, згідно з яким жива істота, людина, суспільство та його політична організація, тобто держава, володіють рисами схожості та відмінності: «І ті, й інші поступово зростають у масі своїй, помалу ускладнюються, а частини їх приходять до все більшої взаємної залежності; ті й інші продовжують жити як цілі, між тим як покоління складових їхніх одиниць одно за одним з'являються та зникають, – усе це різючі особливості, які проявляються політичними тілами поряд з усіма живими тілами...» [3, с. 306].

І в наші дні антропологічний підхід до виявлення онтології державної влади проявляється у тому, що у суспільній правосвідомості їй приписуються властивості суто антропного характеру: наявність у держави власних інтересів (хоча в реальності у сучасній демократичній правовій державі у принципі не повинно бути власних інтересів, відмінних від інтересів громадянського суспільства), здатність викликати почуття та емоції (повага, заздрість, любов, зневага, ненависть, сподівання тощо), здатність підтримувати дружбу з іншими державами або ворогувати з ними тощо. З позицій антропологізму формується те, що сьогодні отримало у політології та іміджеології назву «образ держави» (у державознавстві окремі спроби привнесення цього поняття до предметної сфери теорії держави належать Ю. М. Оборотову). У свою чергу, Ю. М. Оборотов підкреслює, що сформований образ сучасної держави транслює поширену ілюзію, нібито окрема людина може тримати в руках, контролювати та навіть змінювати державу, використовуючи інститути демократії. Таким чином дослідник підкреслює міфічність образів держави, їх внутрішню незавершеність та одночасно тотальну комплексність [4, с. 4-8].

Походження держави є тим складовим елементом теорії держави, що зазнав найбільшого впливу антропологізму. Передусім, його рисами відмічена аристотелівська концепція, в якій людина, як політична, тобто здатна спілкуватися з іншими, тварина є початком усіх форм організації суспільного життя – від сім'ї до держави. Патерналістські та патріархальні теорії походження держави (Конфуцій, Р. Фільмер), різні варіанти органічної теорії (Г. Спенсер, Р. Вормс та ін.), нарешті, психологічні теорії походження держави так чи інакше були людиноцентричними. Як уявляється, антропологічний підхід до виникнення держави певною мірою простежується також у багатфакторній та в олігархічній теоріях походження держави. Зокрема, їх представники повністю або частково пов'язували причини виникнення держави з тими здібностями, які первісна людина бачила у племінних ватажків, жерців, шаманів, чаклунів. Вони могли робити щось таке, на

що були нездатні усі інші. Їхня «магічна сила» робила громаду залежною від їхньої діяльності, що й стало зародком державної влади [5].

Розвиток особистості та всього суспільного організму пов'язують зі становленням правової держави, в якій за людиною визнаються невід'ємні, непорушні та недоторканні права. У правовій державі визнається певна сфера самовизначення та самореалізації особистості, в яку держава не має права втручатися. Слушно зазначено, що невід'ємні права особи не створюються державою, оскільки вони самі за своєю суттю безпосередньо належать особистості. Серед таких невід'ємних прав він називає свободу совісті, політичні права. На її думку, завдяки невід'ємним правам і недоторканності особистості державна влада у правовій державі не тільки обмежена, а й суворо підзаконна. «У правовій державі влада повинна бути організована так, аби вона не пригнічувала особистість. У цій державі як окрема особистість, так і сукупність особистостей (народ) повинні бути не лише об'єктом влади, але і її суб'єктом» [6, с. 111-113].

Вчений мріє про створення загальної науки про людину як суспільної істоти і вважає, що жодна з існуючих на той час наук не досягає цієї величної мети. Так, не існує такої загальної науки, яка б досліджувала організм або людину як ціле, а існують лише окремі спеціальні науки, такі як анатомія, антропологія, ембріологія, фізіологія, психологія тощо, які розглядають природу людини з різних позицій. Кожна з цих наук утворює, відповідно до мети пізнання, своє власне поняття людини або організму і намагається згідно із своїм особливим характером чи описати комплекс явищ, який вона розглядає, чи відкрити у ньому певну закономірність. Натомість, як вважав вчений, єдина загальна наука про людину є тільки ідеальною метою, а її досягнення взагалі збіглось би із кінцем наукового розвитку.

Досліджуючи юридичну антропологію по-новому повстає така затверджена характеристика держави, як її форма. Загальновідомо, що формою держави є спосіб організації та функціонування державної влади, що зумовлюється багатьма різноманітними чинниками. Але, як правило, характеристика форм держави ніколи не включає антропологічної складової, що, як уявляється, суттєво її збіднює. Принаймні форма державного режиму суттєво від неї залежить. Так, тоталітарним прийнято вважати лише той державний режим, який передбачає певні людські властивості правителя, а саме – наявність у нього харизми лідера, здатності нав'язувати свою волю та свою ідеологію підвладним не тільки правовими, переважно раціональними, але й ірраціональними засобами. Слід зазначити, що обожнювання (неважливо, реальне чи удаване) правителя має не тільки суто психологічний, але й юридичний вимір, зокрема, може закріплюватися у антропоморфній титулатурі (батько народів, мати вітчизни, син бога, син неба та ін.). У 1936 р. Сталін у передовій статті газети «Правда», яка була рупором державно-партійної влади, уперше був названий «Батьком народів» і цей титул набув характеру офіційного.

Антропологічний опис державної влади був би неповним без розуміння її моральних основ. Так, за часів Конфуція з'явилася ідея моральної чесноти як неодмінного квитка на державну посаду. Хоча вона ніде не стоїть на заваді всім негативним проявам державної влади, зазначимо, що в історії є чимало прикладів прогресивного впливу загальної моралі на розвиток державних інститутів. Наприклад, перший президент США Джордж Вашингтон з моральних міркувань відмовився бути довічним президентом і навіть балотувався на третій термін.

В народі таку відмову від балотування в президента назвали - «Прецедент Вашингтона», звичайно це даний вчинок заклав міцну підвалину інституту протидії диктатурі у США. Взагалі, та обставина, що батьками-засновниками США стали такі високоморальні, патріотично налаштовані та гуманні особистості, як Бенджамін Франклін, Томас Джефферсон, Джордж Вашингтон, Джон Адамс, безумовно, «підняла планку» вимог до людських чеснот державного діяча або чиновника у цій країні і, так би мовити, задала правильний тон процесу державотворення. По сей день Президент США усіма, навіть тими, хто за нього не голосував, вважається найбільш впливовим та шанованим політиком. Джордж Вашингтон, Авраам Лінкольн, Теодор та Франклін Рузвельти, Джон Кеннеді, Рональд Рейган, а тепер і Барак Обама (останній у першій своїй каденції навіть породив таке явище, як обамоманія) розглядаються не тільки як незаперечні лідери нації, але й як зразки для слідування.

Законодавче вирішення етичних питань кандидатів на державні посади видається надзвичайно актуальним для процесу революційних змін у державних установах. Тому не випадково в 1995 році Албанія прийняла Закон про верифікацію моральності посадових осіб та інших осіб, пов'язаних із захистом демократичної держави. Закони про дезактивацію, прийняті в Чехії та Польщі, дещо схожі [7].

Взагалі антропологічний вимір державних інститутів та державної служби не є чужим і для законодавця. Це проявляється, передусім, у нормативних вимогах досягнення певного віку, наявності життєвого досвіду, розумності та моральності для зайняття певної посади. Так, за Законом про мирових суддів 1979 р. у Великій Британії переважна більшість мирових суддів (всього їх приблизно 30 тис. осіб) призначається на громадських засадах від імені королеви з урахуванням таких характеристик: середній вік (від 27 до 65 років), середній рівень достатку, бездоганна репутація, проживання у місцевості, де функціонує відповідний суд. Колегія для розгляду справ про правопорушення неповнолітніх призначається з урахуванням ще однієї вимоги – хоча б один суддя має бути жінкою [1, с. 89]. Взагалі, формування органів ювенальної юстиції й в інших країнах містить вимогу гендерного паритету.

Антропологічну природу має також проблема дискримінації відповідно до деяких соматичних ознак людини (раса, національність, стать, вік, стан здоров'я тощо). Зазначимо, що дискримінація може бути негативною або позитивною. Негативна дискримінація, тобто обмеження або позбавлення прав, заборонена на міжнародному, регіональному і національному рівнях, що ж до позитивної, то у вигляді пільг, привілеїв та імунітетів вона широко розповсюджена в сучасному світі.

Протокол № 12 до Конвенції прав людини та основоположних свобод зазначає, що «здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою» (ст.1).

Однією із складових юридичної антропології влади є вивчення міфу як частини державного життя. Міфічні уявлення про державну владу простежуються не тільки у традиційних суспільствах (що майже вичерпно проаналізовані класиками антропології), але й модерних і навіть постмодерних. Серед них – міфи про мудрого правителя – філософа на троні, про правову державу та демократію, про всемогутність держави або правителя держави, про універсально-взірцевий або, навпаки, унікальний характер своєї державності тощо. Як приклад такого універсалістського державницького міфу можна навести слова Президента Джорджа Буша, сказані ним перед випускниками Вест-Пойнту в 2002 р.: «На кінець ХХ століття вижила і виявилась дієздатною тільки одна-єдина модель прогресу людства», тобто західна демократія [8].

Нам слід звернути особливу увагу на міфологізацію державних правителів, які, здається, мають найсильніший потенціал у суспільствах з до сучасною політичними культурами або в суспільствах, де державний апарат ще не перетворений на бюрократію, що функціонує майже автоматично. Таким є феномен Чингізхана в Імперії Монголів, Сталіна у Радянському Союзі, і, як найкращий зразок, Кім Ір Сена у Північній Кореї, який має усі ознаки героїчного міфу.

Висновок. Роблячи висновок можна зазначити, що демократичне державотворення, яке характеризується різними політичними культурами — «культурами участі» за типологією Г. Алмонда — не є чужою антропологічною темою. Основою сучасної демократичної теорії є концепція відкритої людини, запропонована А. Геленом. На його думку, недосконалість людини визначають її відкритість світу, пластичність, здатність до змін та активність, у тому числі політичну. Така точка зору людей базується на максимальній демократизації суспільного життя та розвитку «демократії участі». Такий розгляд взаємовідносин людини і держави через призму антропології «усуває» так зване вічне протиріччя «особа і держава». Ці вічно конкуруючі утворення виявляються з іншого боку: особистість є одним із варіантів самореалізації людини, а держава – дзеркало людської особистості, в якому відображаються людські риси людини.

Вважається, що порівняно з соціологічними чи суто юридичними підходами антропологічний підхід до вивчення держави та державності дозволить гуманізувати державну політику, захистити людей від жорстких політичних прийомів, бездушних машин влади, з одного боку, а з іншого ми повинні бачити «людське обличчя» країни. Такий підхід відкрив нетрадиційні шляхи розуміння відносин між особистістю та державною владою і врешті-решт санкціонував гасло, яке досі проголошує, що не людина існує для держави, а держава для людини. Розуміння феномену демократичної правової держави видається плідним напрямком подальших досліджень у царині антропології держави та антропології державної влади.

Список використаних джерел:

1. Завальнюк В.В. Антропологізація права: традиції та сучасність : монографія. Одеса : Юридична література, 2018. 448 с.
2. Завальнюк В. В. Державна влада та юридична антропологія. *Юридичний вісник*, 2013. № 2. С. 5–9.
3. Spencer H. Scientific, political and philosophical experiences. Henrietta Street, Covent Garden, London; and 20, South Frederick Street, Edinburgh. London, 1891. Vol. 1. 487 p.
4. Оборотов Ю. М. Образ держав в глобалізаційному світі. *Юрид. л-ра*, 2004. № 8. С. 4–8.
5. Завальнюк В. В. Держава з позицій юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* Одеса : Юрид. л-ра, 2010. Вип. 56. С. 13–18.
6. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права : дис... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2008. 216 с.
7. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукраїнський правничий часопис*, 2006. № 4. С. 52–54.
8. Завальнюк В. В. Філософсько-антропологічні основи дослідження конфліктності світу в епоху глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* Одеса : Юрид. л-ра, 2011. Вип. 60. С. 7–13.